

Marli Huijter

FOUCAULTS VRIENDSCHAP: EEN BEVRIJDEND MOMENT VAN ONZEKERHEID

De relatie tot de ander is in de hedendaagse samenleving een complex gebeuren. De eenvoud van vastliggende, geïnstitutionaliseerde relaties met gezins-, partij- of kerkleden, vaste collega's of schoolvrienden heeft plaatsgemaakt voor een gecompliceerde veelheid aan kortere of langere contacten. In de vele 'ruimten' waar mensen zich begeven (straat, treincoupé, computernetwerk, dancing of supermarkt) ontmoeten zij steeds andere en nieuwe mensen. De contacten die in deze ruimten worden aangegaan zijn niet vanzelfsprekend: duur noch inhoud liggen vast. Codes voor hoe we ons tegenover elkaar moeten verhouden, ontbreken. Deze contacten geven geen zekerheid. Eerder stellen ze ons ter discussie en zijn daardoor voortdurend aanleiding tot onzekerheid. Onzekerheid over de ander, maar ook over wie wijzelf zijn. De ervaring van onszelf - als subject of als identiteit - wordt niet gegarandeerd door het behoren tot een gemeenschap (kerk, homobeweging, VVD of faculteit), veeleer is de ervaring van onszelf een gefragmenteerde ervaring (een niet-identiteit) die zich afhankelijk van de ruimte en de contacten daarbinnen vormt en verandert.

Vaak beoordelen we de onzekerheid en complexiteit van de relatie met de ander negatief. Het individu zou door het ontbreken van hechte en langdurige relaties op zichzelf teruggeworpen worden en daardoor het eigenbelang voorop stellen. De 'calculerende burger' ziet de ander slechts als rivaal of als middel in de strijd om welzijn en welvaart. Vriendschap, romantisch voorgesteld als een langdurige relatie waarin vrienden elkaar begrijpen en voor elkaar klaarstaan¹ past niet in het beeld van snelheid, verandering, complexiteit en eigenbelang, dat de tegenwoordige samenleving zou karakteriseren: "Ons leven, belegerd door informatie, geplet door indrukken, is te vol voor vriendschap", aldus Ed Hoffman.²

Toch zou het wel eens zo kunnen zijn dat juist de relatie tot de ander in de vorm van vriendschap de mogelijkheid biedt om zich in een veranderende en complexe samenleving als subject te ervaren en een voor zichzelf waardevol leven te leiden. Vriendschap wordt dan niet opgevat als een verbintenis voor het leven, maar als een aanraking of confrontatie met de ander in een groter krachtenspel. In de confrontatie met diverse krachten en tegenkrachten kan men zichzelf verliezen, zichzelf vormen of transformeren. Het risico van zelfverlies maakt de vriendschap verontrustend: zij zet het 'ik' steeds op het spel. Anderzijds zijn botsingen met en invloeden van anderen nodig om onszelf te ervaren als iets wat vorm heeft en wat we 'ik' kunnen noemen. In deze opvatting zijn vriendschappen een belangrijke factor in het op een waardevolle manier vormgeven van het zelf, van het leven en samenleven.

Over deze vorm van vriendschap spreekt Foucault op meerdere plaatsen in zijn werk en interviews. Om de mogelijkheden van hedendaagse relaties tot anderen uit te diepen zal ik ingaan op Foucaults reflectie op vriendschappen. De balans tussen zelfverlies en zelfbehoud, de verontrustende kracht van vriendschappen voor de samenleving en vriendschap als onderdeel van een ethiek die zich richt op het vormgeven van het leven, zullen hierbij aan de orde komen.

1. De afstand tot de ander

De ontmoeting met de ander komt al vroeg in Foucaults werk voor. In zijn inleiding op de vertaling van *Traum und Existenz* van Binswanger (Introduction, 1954) spreekt Foucault over ontmoetingen in de 'geleefde' ruimte. Binnen deze ruimte - die hij voorstelt als een landschap met een oneindige horizon - kruisen wegen elkaar om vervolgens samen richting horizon te lopen of van elkaar af te wijken. Vaak wordt gedacht dat de ruimte zekerheid geeft: wat dichtbij is geeft rust en vertrouwen, en wat veraf is geeft het leven iets om te ontdekken en te veroveren. Maar dat is schijn. Zodra verte en nabijheid door elkaar gaan lopen, de afstand het nabije binnendringt en bedreigt, worden de verhoudingen verstoord en vervalt de zekerheid ('Introduction', 1954, 102). Vriendschap is een van de momenten waarin afstand en nabijheid vermengd kunnen raken. Zolang of zodra de vriend op afstand is, kan men haar idealiseren als iemand die te ontdekken en te veroveren is. Als zij echter nadert, dringt ze vanuit de verte de nabijheid binnen. Haar existentie kruist de mijne. Onze verhouding wordt verstoord, de zekerheid omtrent onze plaats in de ruimte en ten opzichte van elkaar verdwijnt. Deze verstoring kan ertoe leiden dat ons bestaan nieuwe richtingen inslaat of dat we onze aanvankelijke richting hernemen. In de tekst lijkt het Foucault echter niet zozeer om de verandering van de richting te gaan, als wel om een verdieping van de werkelijkheid ('transcendentie') die in de ontmoeting of vriendschap mogelijk is. Zo stelt hij zich de vriendschap met 'Pierre'³ voor als een moment waarin de werkelijkheid zich kan verdiepen, waarin het bestaan een extra dimensie kan krijgen. De verdieping wordt in gang gezet door de verbeelding: niet door de ander anders te verbeelden dan hij zich aan ons voordoet, maar door de werkelijkheid zelf als verbeelding op te vatten: misschien verbeeld ik me slechts dat Pierre naast me staat, net zoals ik me kan verbeelden dat ik de brief ben die hij leest, of de wanden van de kamer die hem omhullen, dat ik zijn blik ben, of zijn opmerkzaamheid (Introduction, 1954, 114). Nabijheid en verte, aan- of afwezigheid lopen in deze verbeelding door elkaar. Het moment van transcendentie, dat in de (imaginaire) vriendschap tot stand komt, heeft in deze tekst de vorm van een ervaren van een 'oorspronkelijke dimensie van het *Dasein*'.

Hoewel Foucault zich in later werk expliciet afzet tegen een denken in termen van 'oorspronkelijkheid' of 'transcendentie' (*Archéologie du savoir*, 1969, 36-7 en 264-5), lijkt er een duidelijke parallel te bestaan tussen de transcendentie van het subject die hij in de jaren vijftig en zestig analyseert en de transformatie van de subjectiviteit waar hij in latere jaren over spreekt. Zowel de transcendentie als de transformatie kunnen in gang worden gezet door de bot-

sing met de ander, door het door elkaar lopen van nabijheid en afstand. Evenals de transcendentie wordt de transformatie gestimuleerd door de verbeelding, door Foucault verwoord als een creatief en experimenteel zoeken naar en uitproberen van nieuwe, nog niet gekende bestaans- en relatievormen: "We moeten verbeelden en opbouwen wat we kunnen zijn ..." (The subject and power, 1982, 232). Ook de onzekerheid, die Foucault ziet optreden als de verte binnendringt in de nabijheid, blijft in zijn latere denken aanwezig. Het vinden van de juiste afstand tot de ander en het zoeken van een balans tussen zelfverlies en zelfbehoud is een thema waar hij regelmatig over spreekt. Om zich zeker te voelen zou het individu graag meester zijn over de afstand tot de ander: hoe dicht kan men naderen of benaderd worden zonder zichzelf te verliezen? Het zich totaal verliezen, een desubjectivering, is een verleidelijk element van vriendschappen. Foucault associeert dit zelfverlies met plezier: men kan een zo groot plezier in aanraking met de ander ervaren dat men eraan ten onder gaat (Michel Foucault, an Interview, 1983, 533). Daar waar de afstand tot de ander als te groot wordt ervaren, bestaat het gevaar van idealisering.⁴ Een te grote afstand kan ontstaan door het vertrek van de ander na een intiem moment van samenzijn. Het samenzijn wordt verbroken en men wordt teruggeworpen op zichzelf. Zonder de op dat moment geliefde ander voelt men zich eenzaam. Het enige wat rest is de herneming en idealisering van het voorbijge contact (Als je minnaar na afloop in een taxi stapt, 1982, 53). Een te grote afstand kan ook worden ervaren in het verlangen naar een niet te bereiken ander, een verlangen dat Foucault herkent in het spel tussen jongens en meisjes in de disco op zaterdagavond (Seks, macht, politiek, 1984, 43). Foucault geeft zelf blijk van de idealisering waar een onoverbrugbare afstand toe aanzet, in een brief aan zijn jongere vriend Hervé Guibert: hij schrijft Guibert hoeveel plezier hij ervaart als hij zonder van zijn tafel te hoeven opstaan elke dag op hetzelfde uur een jongen voor het venster in de rue d'Alleray ziet. Foucaults bijziendheid voorkomt dat hij Guiberts gezicht kan zien: dus is hij mooi.⁵

Het vinden van een balans tussen een te kleine en te grote afstand, tussen zelfverlies en een te sterk zelfbehoud (van een rigide vasthouden aan wat men denkt te zijn), treffen we ook aan in het tweede deel van de geschiedenis van de seksualiteit (*Gebruik van de lust*, 1984). Foucault onderzoekt daarin hoe de Griekse mannen van de 5e en 4e eeuw voor Christus zichzelf als ethisch subject vormgeven. Vanuit een bezorgdheid over de buitensporigheid, waartoe de dynamische kracht van lusten, begeerten en seksuele daden (de 'aphrodisia') aanzet, streven de Grieken het meesterschap na over zichzelf. Door een voortdurende wisselwerking en strijd met de kracht van de 'aphrodisia' moet de Griekse man in evenwicht zien te geraken en meester worden over zichzelf en daarmee over de eigen begeerten, lusten en daden. Dit meesterschap vergt een actieve houding ten opzichte van de 'aphrodisia' (wat niet hetzelfde is als onthouding), waarbij een balans wordt gezocht tussen een te grote overgave en een te grote afstand tot de ander (*Gebruik van de lust*, 1984, hfst. 1. 1).

Bij de Grieken is het meesterschap over zichzelf verbonden met het meesterschap over anderen: de vrije Griekse man moet zichzelf meester zijn om

zijn heerschappij over zijn huishouden (vrouw, kinderen en slaven) te kunnen voeren; de politicus moet zichzelf meester zijn om het bewind over de stad te kunnen voeren (*Gebruik van de lust*, 1984, hfst. 1. 4). In Foucaults denken over vriendschap is deze ongelijkwaardige verhouding (man-vrouw; meester-slaaf; politiek leider-burger) niet terug te vinden. Vriendschap is geen relatie waarin de machtsverhoudingen duidelijk zijn (zoals tussen de Griekse man en vrouw of tussen de leermeester en leerling), maar speelt zich af in een 'agonaal' veld, een krachtenveld waarin verschillende krachten op elkaar inwerken en de rollen voortdurend wisselen. De relatie tussen vrienden is geen machtsverhouding, maar een 'agonisme': een heftige strijd waarvan de uitkomst onzeker is. Ongelijkheden zijn binnen dit krachtenspel geen vastliggende gegevens. Elke machtsvorming roept verzet op, waardoor verhoudingen zich volledig kunnen omkeren. Bovendien is niemand in deze strijd het spel meester.

In Foucaults denken over vriendschap is meesterschap geen meesterschap over de ander, maar over zichzelf. Het is een strijd met zichzelf om steeds opnieuw een balans te vinden tussen openheid voor de ander, met het risico van zelfverlies, en een op afstand houden van de ander, met het gevaar van een te sterk zelfbehoud. Het meesterschap over zichzelf uit zich niet (zoals bij Nietzsche) in het zoeken van de eenzaamheid, maar in het aangaan van de aanrakingen en botsingen met anderen. Juist door het aangaan van het risico van zelfverlies is de vriendschap een constituerende factor: ze draagt bij aan de vorming en transformatie van de ervaring van subjectiviteit en voorkomt dat we ons op een rigide en zelfgenoegzame manier terugtrekken uit de ons omringende wereld. In Foucaults woorden: "Altijd hetzelfde zijn is ontzettend saai." (*Seks, macht, politiek*, 1984, 40, vertaling iets gewijzigd)

2. Subversie en revolte

Vriendschap is in Foucaults denken niet alleen een constituerende factor. In de interviews die vanaf de jaren zeventig verschijnen, krijgt vriendschap ook een politieke lading. Met name waar zij niet verwacht wordt, kan zij een ondermijnende werking hebben: "Het leger, de bureaucratie, het bestuur, universiteiten, scholen etcetera - in de moderne betekenis van het woord - kunnen niet goed functioneren met zulke intense vriendschappen. Volgens mij was er in al deze instellingen sprake van een krachtige poging om deze relaties terug te dringen of te minimaliseren." (*Seks, macht, politiek*, 1984, 44). Gevoelens (affecties) voor de ander buiten de vastliggende relatievormen om worden in de hedendaagse samenleving geproblematiseerd (*Van zijn leven een kunstwerk maken*, 1983, 66). Affectieve relaties die niet passen binnen de geïnstitutionaliseerde kaders vormen een bedreiging voor deze kaders; zoals bijvoorbeeld tussen twee mannen, tussen twee vrouwen, tussen een oudere en een jongere, tussen een man en zijn tien jaar oudere geadopteerde vriend (*Social triumph*, 1982, 310), tussen een hetero en een homo of tussen mensen met sterk verschillende culturele of klasseachtergrond. "De samenleving en de instituties die haar vormgeven, hebben de mogelijkheden aan relatievormen ingeperkt, omdat een rijke relationele wereld moeilijk te beheersen is." (*Social*

Triumph, 1982, 310) In het stimuleren van veelvormige en verontrustende relaties ziet Foucault een subversieve kracht: "De instituties worden ondersteboven gehaald, affectieve krachten doorkruisen deze, bevestigen en verstoren hen tegelijkertijd." (Vriendschap als levensstijl, 1981, 25) Hij meent dat "gevestigde praktijken en instituties grote veranderingen kunnen ondergaan als 'gays' leren hun gevoelens voor elkaar op nieuwe en steeds andere manieren te uiten, en levensstijlen ontwikkelen die niet op de geïnstitutionaliseerde levensvormen lijken." (Als je minnaar na afloop, 1982, 56; vertaling iets gewijzigd) De aanval die Foucault onderneemt op gevestigde instituties, kaders en codes, richt zich op het subversief doorbreken van de verarming aan relatievormen die deze instituties hebben teweeggebracht en op het tot stand brengen van een creatieve kracht die nieuwe bestaansvormen, relaties en vriendschappen mogelijk maakt (Sex, macht, politiek, 1984, 39).

Maar de politieke subversie gaat verder: niet alleen worden de bestaande codes voor relatievormen getart, ook worden vastliggende en manipuleerbare identiteiten ter discussie gesteld en ontrafeld. Daarmee sluit Foucault aan bij zijn eerdere aankondiging in de *De woorden en dingen* (1966) dat het Subject als autonome substantie of vaste identiteit niet bestaat. De dood van het Subject maakt het idee van een vaste identiteit onmogelijk. In zijn latere denken over ervaringen van subjectiviteit die vorm krijgen in een krachtenveld, dat het subject tegelijk op het spel zet, krijgt deze kritiek een politieke lading: de ander opgevat als agonale kracht in het krachtenveld geeft en ontnemt 'het subject' haar identiteit. De krachtsverhoudingen die dagelijks in het contact met anderen op ons inwerken, maken ons tot een subject met een herkenbare identiteit. Tegelijkertijd stellen deze krachten onze identiteit ter discussie, onderstrepen ze datgene wat individuen werkelijk individueel maakt (Subject and power, 1982, 226). In het contact met de ander kan het etiket 'gek', 'van hoge klasse' of 'zwart' onverwacht zijn betekenis verliezen; kan een onzekerheid omtrent de eigen subjectiviteit ervaren worden die ons in staat stelt nieuwe vormen van subjectiviteit te ontwikkelen. Het doorbreken van vaste identiteiten biedt een moment van vrijheid, waarin nieuwe en ongekende mogelijkheden zichtbaar worden: een moment waarin de relatie tot onszelf en tot de ander steeds anders en nieuw kan zijn. De vormen van subjectiviteit die in dit moment van vrijheid kunnen ontstaan zijn onvoorspelbaar en daarmee ongrijpbaar voor disciplinerende machten.

Het element van kracht en verzet in de vriendschap is niet alleen gericht op het ondermijnen van instituties of machten die nieuwe relatievormen belemmeren, maar tegelijkertijd op het actief vormgeven van de relatie tot zichzelf en tot anderen. "Het (gay-zijn, MH) is een manier om de vastgestelde bestaansvormen te weigeren, om de seksuele keuze te gebruiken om het bestaan te veranderen. (...) Men moet zijn seksualiteit gebruiken om nieuwe relaties te ontdekken en uit te vinden." (Entretien avec M. Foucault, 1982, 295)

3. Vriendschap als onderdeel van bestaansethiek

In de interviews uit de jaren tachtig benadert Foucault vriendschap als onderdeel van zijn bestaansethiek. Bestaansethiek is een techniek of instrument waarmee het de mens mogelijk is zichzelf en zijn leven als een kunstwerk vorm te geven. De middelen daartoe zijn:

- a) een kritische houding ten opzichte van de actualiteit en het zoeken van openingen om de grenzen van de actualiteit te overschrijden;
- b) het opstellen van regels voor het persoonlijk handelen
- c) het werken van zichzelf aan zichzelf om zichzelf te veranderen en eigen grenzen te overschrijden
- d) een gerichtheid op de vormgeving van zichzelf en het leven
(*Genealogy of Ethics*, 1983, en *Qu'est-ce que les Lumières?*, 1984).

a) Een kritische houding ten opzichte van de actualiteit impliceert in het geval van vriendschap een diagnostiek van de subjects- en relatievormen die het heden kent en toestaat en tegelijkertijd het zoeken van openingen in de grenzen die de actualiteit stelt. Een diagnose van de actualiteit kan bijvoorbeeld zijn dat de relatie tussen man en vrouw slechts gedefinieerd wordt als complementair (met als hoogste vervulling het huwelijk) of als een onmogelijke relatie vanwege de onoverbrugbare verschillen tussen man en vrouw (*Social Triumph*, 1982, 312). Een voorbeeld van een opening om deze vastliggende patronen te doorbreken is te vinden in de relatie die Foucault had met H el ne Cixous. In een na Foucaults dood aan Daniel Defert opgedragen artikel spreekt Cixous van een grote liefde tussen haar en Michel. Een liefde zonder verleiding, zonder agressie, zonder begeerte van de een naar de ander, maar met een vrijheid die door het onmogelijke mogelijk werd gemaakt. Elkaar de liefste dingen zeggen zonder dat het bedrieglijk klinkt. Elkaar aanbidden op een manier die vrolijk en vederlicht blijft.⁶ Een andere opmerkelijke relatievorm, waarin niet de vaste patronen van man-vrouw of homo-hetero wordt gevolgd, lijkt te hebben bestaan tussen Foucault en Paul Veyne. Een relatie waarin het wederzijdse schertsen over het verschil in amoureuze voorkeur een vast ritueel van de vriendschap vormde.⁷

Deze voorbeelden van mogelijke openingen in de vastliggende relatievormen zijn niet bedoeld als voorbeelden die door anderen moeten worden nagevolgd. Belangrijker dan de invulling die anderen aan relatievormen proberen te geven, is het om zelf te zoeken naar openingen om relaties op nieuwe manieren vorm te geven.

b) Het opstellen van regels als middel tot het gericht vormgeven van zichzelf en het bestaan is voor Foucault enerzijds het kiezen van regels voor het persoonlijk handelen voor een specifieke situatie op basis van bestaande meer algemene regels of waarheden; anderzijds het uitvinden van of experimenteren met nieuwe regels, waarden, omgangsvormen etcetera. In plaats van zich te laten vastleggen door algemene voorschriften, normen, etiketten of gedragsverwachtingen stimuleert Foucault tot het voortdurend zoeken naar eigen regels

die zich lenen voor dit specifieke moment of deze bijzondere situatie. Het uitproberen van nieuwe regels geeft de openheid om nieuwe bestaansvormen te ontwikkelen en daarmee te experimenteren.

c) Het werken van zichzelf aan zichzelf, door Foucault aangeduid als een vorm van ascese in de betekenis van de 'askêsis', die hij aantreft in het Griekse denken dat door de Stoïcijnse traditie wordt gedomineerd (*Technologies of the Self*, 1988, 800), houdt geen vorm van onthouding in, maar een voortdurende bereidheid tot oefening en strijd met zichzelf. Zij vereist een bereidheid en openheid om zichzelf te veranderen, om te experimenteren met nieuwe subjectsvormen. Ascese is "het werk dat men aan zichzelf verricht om een zelf te laten verschijnen of te transformeren dat men godzijdank nooit bereikt." (*Vriendschap als levensstijl*, 1981, 26-27; eigen vertaling) Dit werken aan zichzelf krijgt onder andere vorm in het experimenteren met relatievormen. In het krachtenspel waarin we ons met de ander begeven, vinden aanrakingen en botsingen plaats waarvan onduidelijk is wat eruit voortvloeit. In dit moment van onzekerheid herkent Foucault een moment van vrijheid: niet op te vatten als een vrijheid die aan het individu gekoppeld is (als een vrije wil), maar als een lege ruimte waarin van alles mogelijk is. Deze lege ruimte biedt ons de vrijheid om nieuwe relationele mogelijkheden te scheppen (*Social Triumph*, 1982, 311).

d) Bestaansesthetiek als een ethisch instrument is gericht op de vormgeving van zichzelf en het bestaan. Een mogelijk voorbeeld van esthetische bestaansvormen ziet Foucault in homoseksuele leefstijlen. Een dergelijke benoeming draagt het gevaar van verstarring in zich: kun je een leefstijl wel koppelen aan een identiteit? Foucault meent dat "tussen de uitspraak 'ik ben homoseksueel' en de weigering om dat te zeggen, een ambiguë dialectiek bestaat. De uitspraak 'ik ben homoseksueel' is weliswaar noodzakelijk, omdat het de bevestiging van een recht is, maar tegelijkertijd is het een kooi, een valstrik." (*Entretien*, 1982, 294) Om te vermijden dat men in een identiteit verstrikt raakt, zou het misschien beter zijn als men zich afvraagt: "welke relaties kan men aangaan, bedenken, verveelvoudigen, gestalte geven dwars door de homoseksualiteit heen? Het probleem is niet om in zichzelf de waarheid over zijn seksualiteit te ontdekken, maar eerder om van nu af aan zijn seksualiteit aan te wenden ter ontplooiing van velerlei relaties." (*Vriendschap als levensstijl*, 1981, 25) Hoewel Foucault nieuwe relatievormen vooral in homoseksuele praktijken zoekt en ziet, betekent dat mijns inziens niet dat andersoortige nieuwe relatievormen niet mogelijk zouden zijn. Hoe deze homoseksuele of andersoortige relaties eruit kunnen zien vult Foucault niet in.

Het is verleidelijk om toch te zoeken naar een invulling. Zo zou men een overeenkomst kunnen zien tussen de eeuwige vriendschap die Foucault analyseert bij de Grieken, door Xenophon beschreven als "twee vrienden (...) die elkaar aankijken, met elkaar spreken, elkaar wederzijds vertrouwen, zich samen verheugen of samen verdrietig zijn over successen en mislukkingen en over elkaar waken" (*Gebruik van de lust*, 1984, 194) en het pleidooi dat Foucault

houdt voor homoseksuele relaties als bestaansmogelijkheid. Vrijwel in gelijke termen zegt hij: "op welke wijze kunnen mannen samen zijn? Hoe kunnen ze samen leven, hun tijd delen, hun maaltijd, hun kamer, hun vrije tijd, hun verdriet, hun kennis, hun vertrouwelijkheden? Wat wil het zeggen om zonder meer onder mannen te zijn, buiten geïnstitutionaliseerde relaties, gezin, beroep, verplichte vriendschap om?" (Vriendschap als levensstijl, 1981, 25-26; vertaling iets gewijzigd). Toch denk ik dat het te eenvoudig is om de relatie tot de ander als bestaansmogelijkheid te beperken tot de eeuwigdurende vriendschap. De veelvormigheid, veranderlijkheid en het experimentele dat Foucault in relaties nastreeft, maakt zijn idee van relaties veel complexer. Het accent ligt niet op de tijdsduur van een relatie, maar op de mogelijkheden tot verandering en creatie van het subject en het bestaan, iets wat zowel in kortstondige als langdurige relaties kan optreden. De waardering van de relatie ligt vooral in het mogelijke moment van vrijheid dat in de aanrakingen kan plaatsvinden.

4. Een ethisch appèl

Foucaults bestaanesthetische denken stelt de idee van een vaststaand en afgebakend subject dat op rationele gronden beslissingen neemt ter discussie. Tegenover het beeld dat wij de ander niet nodig hebben om onszelf als subject te ervaren en dat we in een wereld vol contacten steeds meer geïndividualiseerd (geatomiseerd) raken, plaatst Foucault het beeld van een individu dat de ander juist nodig heeft om zichzelf te worden en zichzelf als subject te kunnen ervaren.

Dwars tegen alle beschrijvingen van onze samenleving in als zou een ieder steeds meer individualiseren en uit zijn op eigenbelang (beschrijvingen die als basis dienen voor veel politieke en ethische beslissingen) plaatst Foucault een kritisch beeld van de hedendaagse mens die om zichzelf te kunnen worden en op een waardevolle manier te kunnen leven de ander sterk nodig heeft. Niet de ander in de vorm van een autoriteit waaraan hij of zij gehoorzaamt, maar als degene met wie hij of zij botst, met wie zij al dan niet toevallig in aanraking komt en die hem of haar voortdurend transformeert. Foucaults denken is een oproep tot het waarderen en uitbuiten van de aanrakingen, botsingen en vriendschappen met anderen. Door de menselijke leefruimte op te vatten als een krachtenspel waarin het subject de kans krijgt zich te vormen, wordt de suggestie als zou het hedendaagse leven geen diepgang hebben, laat staan zin, onderuitgehaald. Juist de veelheid aan contacten en krachten biedt de mogelijkheid tot een enorme variatie aan subjects- en bestaansvormen en daarmee een vrijheid tot transformatie die groter is dan ooit tevoren.

Noten

1. Henk Manschot, Paul van Tongeren, 'Vrienden over vriendschap en filosofie. Ter inleiding' in: *Wijsgerig Perspectief* 1993/94 (34,4), p. 109-10.
2. Ed Hoffman, 'Omdat hij 't was, omdat ik 't was. Een tafelgesprek over vriendschap' in: *Wijsgerig Perspectief* 1993/94 (34,4), p. 111-7, p. 111.

3. Deze figuur ontleent hij aan Sartres *L'imaginaire: psychologie phénoménologique de l'imagination*. Paris 1940.
4. Vergelijk Wilhelm Schmid, *Auf der Suche nach einer neuen Lebenskunst. Die Frage nach dem Grund und die Neubegründung der Ethik bei Foucault*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1991, 351.
5. Michel Foucault, 'Lettre à Hervé Guibert' (28 juillet 1983), posthuum gepubliceerd in: *L'autre journal*, 1985, p. 69.
6. Hélène Cixious, 'Cela n'a pas de nom, ce qui se passait' in: *Le Débat*, 1986 (41), 153-158.
7. Paul Veyne, 'Der späte Foucault und seine Moral' in: W. Schmid (Hg), *Denken und Existenz bei Michel Foucault*, Suhrkamp, Frankfurt aM, 1991, 208-219, 217; dit is een door de auteur uitgebreide versie van 'Le dernier Foucault et sa morale' in *Critique*, 1986 (471/2), p. 933-41.